

Живка Колева-Златева

КОМУНИКАТИВНАТА ФУНКЦИЯ НА ЕЗИКА И ВЪПРОСЪТ ЗА ОБОГАТЯВАНЕТО НА РЕЧНИКОВИЯ МУ СЪСТАВ

В съвременното езикознание все по-ярко се очертава тенденцията към максимално обобщаване и кодифициране на езиковите факти, което е израз на стремежа към вникване в същността на нещата, а не само регистриране на фактите като проява на същността, която от своя страна може да бъде разкрита само чрез прилагането на постиженията на имащите допирни точки науки, защото истински научното знание е единно, както са единни и неделими обектите на научното познание. Както твърди Е. Сепир, "изключително важно е лингвистите, които често са обвинявани, и то справедливо, заради отказа си да излязат извън пределите на предмета на своето изследване, най-после да разберат какво може да означава тяхната наука за интерпретацията на човешкото поведение въобще. Харесва ли им това, или не, но те са длъжни все повече и повече да се занимават с някои антропологични, социологически и психологически проблеми, които стремително навлизат в областта на езика"¹.

В унисон с казаното по-горе ще разгледаме въпроса за обогатяване на речниковия състав на езика, като изхождаме от тезата за обществената му природа и произтичащата от нея първостепенна роля на комуникативната функция. В този смисъл ще разгледаме видовете лексикални новообразувания в тяхната зависимост от акта на комуникацията, който предполага както пораждането, така и възприемането им. Активната роля на човека в този процес с неговата мисловна дейност, а също и тезата за диалектичното единство между език и мислене, налагат използването и на някои понятия от психологията като *анализ, синтез, сравнение, аналогия, аглутинация*. Видният психолог Л. С. Виготски казва: "Навсякъде — във фонетиката, в морфологията, в лексиката и в семантиката, даже в ритмиката, метриката и музиката — зад граматичните или формални категории се крият психологически"². Човекът със своята мисловна дейност е свързващото звено между тези категории.

Тясната връзка между език и общество е неоспорима. Промените в икономическия, политическия, културния и научния живот на обществото водят до промени и в системата на езика, който като основно средство за общуване и

формирани на мисълта реагира на тези промени преди всичко с промени в лексикалната си подсистема. Новите предмети и явления от действителността поради необходимостта от назоваване предизвикват създаване на нови думи и нови значения (чрез вторична номинация) у вече съществуващите или водят до заимствуване на думи от чужди езици (или лексикално-семантични варианти), на образци или само на значения на думи (така наречените словообразователни и семантични калки). От друга страна, езикът със своята комуникативна функция поставя определени условия пред тези лексикални новообразувания, възникнали като индивидуални образувания. Защото "нищо не влиза в езика, без да е било изпитано в речта, и всички явления на еволюцията се коренят в сферата на индивидуалното"³, пред тях се поставя условието за възприемчивост (в смисъл на максимална разбираемост) от страна на езиковия колектив, който ще приеме или отхвърли едно новообразувание. В този смисъл ще говорим за "относителна произволност"⁴ или мотивираност на лексикалните новообразувания и ще разбирате мотивираност от системата на конкретния език. "Мотивираността е необходима в момента на раждане на думата (или на преносното значение): без мотивираност думата (или преносното значение) не може да възникне"⁵. Разбрана в този смисъл, мотивираността е в тясна зависимост от спецификата на мисловната дейност на човека. "Новите мисли и образи възникват на основата на това, което вече е било в съзнанието, благодарение на умствените операции анализ и синтез. Всички процеси на въображението и мисленето се състоят в мислено разчленяване на изходните мисли и представи на съставните им части (анализ) и по-нататъшното им съединяване в нови съчетания (синтез)"⁶. На анализа и синтеза се основава сравнението като мисловна дейност, което е "основата на всяко разбиране и всяко мислене"⁷. Този вид мисловна дейност е в основата на аналогията, определена от Сосюр като "принцип на новообразуванията в езика"⁸, но принцип, който засяга новообразуванията, които са резултат от морфологична и семантична деривация, и отчасти словообразователните и семантичните калки (що се отнася до процеса на възприемането им).

При образуването на нови думи чрез морфологична деривация е налице определен начин на синтез (съответстващ на определен словообразователен начин) на получените чрез анализ минимални знакови единици — морфемите. "Всяко новообразувание трябва да се предхожда от неосъзнато сравняване на материала, заложен в съкровищницата на езика, където пораждащите форми са подредени според своите синтагматични и асоциативни отношения. Една дума, която импровизирам, съществува вече потенциално в езика. Откриваме всичките ѝ елементи в синтагми... и нейното осъществяване в речта е незначителен факт в сравнение с възможността да я образуваме"⁹.

На принципа на аналогията се основава и вторичната номинация чрез метафора¹⁰, която представлява "изобразително преосмисляне на "обичайното"

наименование... Метафората винаги предполага сравнение... Да се възприеме дадена метафора, означава да се открие аналогията или сходството."¹¹

Мотивираността при другия вид вторична номинация — метонимията, се дължи на "плавния" преход от един смисъл към друг и на обективната ясност на метонимичното преосмисляне.

Мотивираността при новообразуванията композитуми се дължи на осмислянето им като единства, получени чрез синтез на намиращи се в синтагматична близост минимални значещи елементи, получени чрез мисловната операция анализ. Този похват се нарича аглутинация и е от психологическо естество. Като мисловен процес е характерен и за други сфери на човешката дейност: чрез аглутинация са създадени приказните образи на русалката, кентавъра, къщичката на кокошите крака, чрез аглутинация се създават изобретения в областта на техниката¹³.

Като най-ярко потвърждение на ограничението спрямо неологизмите, произтичащо от комуникативната функция на езика, се явява изключително рядкото образуване на нови думи от нови корени, така нареченото изобретяване на думи, какъвто е примерът със създадената от холандския физик Ван Гелмонт дума газ, която не може да се разглежда като абсолютно немотивирана в процеса на пораждање, тъй като, както споделя нейният създател, когато е търсил нужното название, е мислел за гръцката дума chaos 'хаос' и немската Geist 'дух'¹⁴.

Сред начините за обогатяване на речниковия състав на езика особен статус има заимствването на лексеми или лексикално-семантични варианти от други езици — явление, твърде разпространено в различните езици и същевременно неподчиняващо се на никакви закономерности, произтичащи от процесите на акта на комуникацията пораждање и възприемане. М. М. Маковски определя заемките като "езикови грешки"¹⁵. Реално всеки нов предмет или явление от действителността може да се назове със словообразователните средства на конкретния език. Заемките са извънсистемно явление. Попаднали в системата на друг език, те губят своята мотивираност освен в случаите, когато се наблюдава частична мотивираност поради наличието на повече от една заемка от един и същ език, съдържащи еднакви словообразователни компоненти. Така употребяваната напоследък в българската реч дума **фризер** е възможно да се асоциира, от една страна, с **антифриз** и, от друга страна, с **миксер**, **принтер**, **скенер**. Единствената езикова закономерност, която се реализира чрез заемките, е стремжът към езикова икономия, тъй като в голяма част от случаите те заменят названия, които представляват синаптични словосъчетания¹⁶. Така вместо **електронноизчислителна машина** казваме **компютър**, вместо **уред за измерване на температурата** — **термометър**, вместо **електроуред за разбиване на хранителни продукти** — **миксер**, и т. н. Представлявайки "образувания, първоначално свойствени на отделните индивидууми"¹⁷, чуждите думи постепенно разширяват сферата на своята употреба, като в голяма част от случаите говорещите ги въз-

приемат заедно с назоваваните обекти като индивидуални названия на тези обекти. Липсата на мотивираност на чуждите думи, намираща се в противоречие с изискването за максимална разбираемост, произтичащо от комуникативната функция на езика, води в някои случаи до вторично преосмисляне с цел мотивиране на думата (така наречената народна етимология), съчетано с промени и във формалната ѝ страна. Резултат от народна етимология е промяната във формата на руската дума **хрусталь** (ср. нем. **Kristall**) поради етимологично свързване с **хрустеть** 'скърцам'. Резултат от стремеж към осмисляне е и грешната употреба на **сушоар** вм. **сешоар** (срв. фр. **séchoir**) поради асоциацията със **сушà**.

За разлика от заимствването на лексеми или лексикално-семантични варианти заимствването само на словообразователни модели или на лексикални значения, резултат от което са словообразователните и семантичните калки, не противоречи на изискването на комуникативната функция за максимална разбираемост на новообразуванията. Мотивираността на калките при възприемането им се основава на аналогията, като за словообразователните калки това е аналогията с други думи от езика-приемник, съдържащи същите словообразователни елементи, и аналогията с думи, възпроизвеждащи същите словообразователни модели. Аналогията при възприемането на семантичните калки се дължи на осъзнаване на метафората. Калките не влизат в противоречие със системата на езика-приемник, осъзнаването им като калки е резултат от лингвистичен анализ. Така например необходим е специален лингвистичен анализ с отчитането и на екстралингвистичните данни, за да бъдат разглеждани българските думи **кафемелачка**, **сокоизстисквачка**, **полупроводник**, **небостъргач** като калки съответно на руските и английските думи **кофемолка**, **соковыжималка**, **semiconductor**, **skyscraper**.

Особен интерес за разглеждания аспект на лексикалните новообразувания представляват думите от типа на българските **ксерокс**, **хилти**, **веро**, **елка**, **латекс** (в значение на вид боя), **велтър**; френските **cognac**, **champagne** (заети и в български — **коняк**, **шампанско**); английските: **nylon**, **jeep** (в български **найлон**, **джип**) и др., които са бивши собствени имена.

Преминаването на собствените имена в класа на нарицателните подобно на заимствуванията е явление с извънсистемен характер. За да се обясни този процес, е необходимо познаването на извънезиковата ситуация за всеки конкретен случай. Да разгледаме образуването на нарицателните имена **веро**, **ксерокс** и **хилти**. Налице са хремадонимите "**Веро**", "**Ранк Ксерокс**" и "**Хилти**" и те като собствени имена назовават единични предмети, понятията за които се изразяват чрез следните синаптични словосъчетания:

течен миещ препарат за домакински нужди — "**Веро**"
копирна машина — "**Ранк Ксерокс**"
ударно-пробивна бормашина — "**Хилти**"

И тъй като дълго време посочените собствени имена бяха имена на първите и единствени у нас изделия от съответните видове, те се наложиха в речта вместо словосъчетанията, изразяващи понятията за тези видове, като по този начин реализираха тенденцията на езика към икономия. Така вместо **гръцки течен миеш препарат за домакински нужди** казваме **гръцко веро**, вместо **копирна машина "Минолта"** — **ксерокс "Минолта"**, вместо **търся ударно-пробивна бормашина** — **търся хилти**.

Мнозина от употребяващите тези думи дори не ги осъзнават като образувани от собствени имена. Преминаването им в класа на нарицателните се поддържа и от употребата на членуваните форми: **верото свърши, ксероксът се повреди, хилтите се намери**. Стремещът към езикова икономия, който подпомага развитието на този словообразователен начин, довежда чрез изместването на синаптичните словосъчетания от собствените имена до игнориране на информацията, заложената в тези съчетания за назоваваните обекти. Налице е заместване на мотивирано с немотивирано название поради реализиране на езикова икономия.

Трябва да отбележим, че думите **ксерокс** и **хилти** са образувани от собствени имена от чужд произход, но процесът на преминаването им в класа на нарицателните се извършва в българската речева ситуация. Не е изключено подобен процес да се извърши със същите думи и в други езици, ако са налице подходящите екстралингвистични условия.

Този начин за обогатяване на речниковия състав на езика е интересен с това, че представлява възможност за попълване на системата на езика с нови корени, ако "лексикализираните" хремотоними не са ясно мотивирани от конкретни нарицателни имена, какъвто е случаят с думата "**Веро**", или ако в собственото име неговият създател е закодирал имена чрез абревиацията, която не се осъзнава от възприемащите думата. Така например хремотонимът "**Велтър**" е абревиатура от **Велико Търново** — името на града, където се произвежда съответното промишлено изделие, а "**Елка**" е абревиатура от **електронен калкулатор**. В този смисъл дадените собствени имена са по определен начин мотивирани за индивидуумите, които са ги създали, и немотивирани за езиковия колектив. Усвояването им от езиковия колектив става едновременно с назоваваните предмети. Думите **велтър**, **веро**, **хилти** и **ксерокс** се възприемат от езиковия колектив по същия начин, както и **компютър**, **фризер**, **мокет**. И тъй като мотивираността е задължително условие само при раждането на новата дума (или на преносно значение), "веднъж възникнала, новата дума започва да "живее своя собствен живот": повтаряйки се отново и отново в речевите актове, тя става повече или по-малко общоизвестна в даден колектив, запомня се, с нея свикват и върху нея или структурата ѝ престава да се спира мисълта"¹⁸.

Преминаването на собственото име в класа на нарицателните е свързано с промяна в неговата структура като знакова единица. За разлика от нари-

цателните имена, които като знаци се характеризират с две функции — "сигнификативна, интегрираща и формираща понятията, и номинативна, диференцираща названията на класове от предмети по техните денотати и сигнификати"¹⁹, на собствените имена е присъща само "номинативно-идентифицираща функция"²⁰. При "лексикализацията" на собственото име е налице преход от идентифициращото свързване с конкретен предмет към изразяване на понятието за класа еднородни предмети. Подобен процес Л. С. Виготски отбелязва в разволя на детската реч, която, както е известно, е един от лингвистичните източници, на основата на които се разработват хипотези, свързани с историческия развой на езика. "В началото на развитието (на детето — бел. моя, Ж.К.) в структурата на думата е налице само нейната предметна свързаност, а от функциите — само индикативната и номинативната. Значението като независимо от предметната свързаност и сигнификацията като независима от посочването и назоваването на предмета възниква по-късно... Предметната свързаност на думата... е изразена у детето много по-ярко и по-силно, отколкото у възрастния: за детето думата представлява част от предмета, едно от неговите свойства, тя е неизмеримо по-тясно свързана с предмета, отколкото думата на възрастния"²¹. Това като проява на процеса на обобщението, характерен за аналитико-синтетичната мисловна дейност на човека, намира аналог и във факта, че "езиците на "примитивните" народи изобилствуват с думи със специфично значение и са бедни откъм думи с родово значение"²². С. Улман привежда примери с езика на туземците на Тасмания, където няма нито една дума за понятието 'дърво' изобщо, а само специални названия за всяка разновидност, а зулусите нямат название за крава въобще и всеки път трябва да посочват дали имат предвид червена, бяла или някаква друга крава. Тази проява на процеса на движение към обобщаването може да бъде наблюдавана и във всеки конкретен език при запълването на схемата на смисловите отношения **род — вид — подвид**, когато запълването на първото звено обикновено се извършва, след като е разработена системата от названия с видово значение (срв. по-късната поява в българския език на думите с родово значение: **облекло, мебел, сграда** и др).

Направената аналогия между "лексикализирането" на някои собствени имена и други езикови прояви на движението на мисловната дейност към обобщаване показва, че независимо от това, че даденият начин на обогатяване на речниковия състав на езика е в известно противоречие с изискванията на акта на комуникацията, той е резултат от естествения ход на мисълта към обобщаване.

Представеното изследване върху процеса на обогатяване на речниковия състав на езика с нови лексеми и лексикални значения в неговата зависимост от акта на комуникацията е елемент от цялостното осмисляне на единството на системата на езика, като направените изводи могат да бъдат съотнесени и с проблемите на историческата лексикология.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Э. Сепир. Положение лингвистики как науки. — В: В. А. Звегинцев. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях, ч. II. М., 1965, с. 181.
- ² Л. С. Виготски. Мислене и реч. С., 1983, с. 360.
- ³ Ф. дьо Сосюр. Курс по обща лингвистика. С., 1992, с. 200.
- ⁴ Вж. термина у А. А. Уфимцева. Лексическая номинация (первичная нейтральная). — В: Языковая номинация (Виды наименований). М., 1977, с. 22.
- ⁵ Ю. С. Маслов. Введение в языкознание. М., 1987, с. 114.
- ⁶ Я. Коломински. Човекът-психология. С., 1989, с. 108.
- ⁷ К. Д. Ушинский. Избранные педагогические сочинения. М., 1939, т. 2, с. 436.
- ⁸ Ф. дьо Сосюр. Цит. съч., с. 196.
- ⁹ Пат там, с. 197.
- ¹⁰ В. Пизани. Этимология (История — Проблемы — Метод). М., 1956, с. 142.
- ¹¹ В. Н. Телия. Вторичная номинация и ее виды. — В: Языковая номинация (Виды наименований). М., 1977, с. 199—200.
- ¹² Пак там, с. 190.
- ¹³ Я. Коломински. Цит. съч., с. 109.
- ¹⁴ Вж. примера у А. А. Реформатский. Введение в языкознание. М., 1955, с. 113.
- ¹⁵ М. М. Маковский. Соотношение необходимости и свободы в лексико-семантических преобразованиях. — В: Вопросы языкознания, 1977, № 3, с. 56.
- ¹⁶ Вж. термина у Вл. Мурдаров. Съвременни словообразователни процеси. С., 1983.
- ¹⁷ М. М. Маковский. Соотношение индивидуальных и социальных факторов в языке. — Вопросы языкознания, 1976, № 1, с. 44.
- ¹⁸ Ю. С. Маслов. Цит. съч., с. 114.
- ¹⁹ А. А. Уфимцева. Цит. съч., с. 37.
- ²⁰ Пак там, с. 42.
- ²¹ Л. С. Виготски. Цит. съч., с. 364.
- ²² С. Улман. Семантические универсалии. — В: Новое в лингвистике, вып. V, М., 1970, с. 263.